ОЛОН УЛСЫН МОНГОЛ СУДЛАЛЫН ХОЛБОО
МЕЖДУНАРОДНАЯ АССОЦИАЦИЯ МОНГОЛОВЕДЕНИЯ
INTERNATIONAL ASSOCIATION FOR MONGOL STUDIES

ОЛОН УЛСЫН МОНГОЛЧ ЭРДЭМТНИЙ V ИХ ХУРАЛ
ПЯТЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОНГРЕСС МОНГОЛОВЕДОВ
FIFTH INTERNATIONAL CONGRESS OF MONGOLISTS

2

Ерөнхий редактор: Ш. Бира

Улаанбаатар · 1992

Масару Хашимото /Япон/

МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН ДЭЭР ГАРАХ temγu-/ 忽古 / ГЭСЭН ХЭЛБЭРИЙН ТУХАЙ

Ерөнхийдөө Монголын Нууц Товчон дээр авиалбарын болон бүтээврийн зүйн талаар үзсэн ч маш сонирхолтой хэлбэрүүд нилээн гарна. Тэгээд би энэ өчүүхэн илтгэлээ үйл үг temγu- /忽古/ гэсэн хэлбэрийн тухай бодож үзье.

Монголын нууц товчоонд үйл үгийн үндэс temgü-./түүх гэсэн утгатай/ хоёр удаа тохиолдоно.

§26 亦那困 亦哇主失波 忽古勒都困 亦哇額嘛斡額倫
cino-yin idegsen-ni temgüldüjü ide'ed o'er-ün
哈剌亦答安 哈兒赤孩巴度 別兒帖兒額新敦 帖列柱 哈兒罷
qo'olai-da'an qarciqai-ba'an ber teji'eldün tere hon qarba.
Дамдинсүрэн гуай /1976/ үүнийг ингэж хөрвүүлж байна.
чоныи идсэн сэгийг түүж гэдсээн хооллож харцагаа тэжээсээр тэр он гарав.

Бас нэг жишээ дурдвал,

§74 鈔雜沐闊連 斡額迷 亦剌答 哭趣困 斡里兒孩, 抹亦勒赤,
Onan müren o'ede irada güiju olirsun moilsun
法古困 禿都兒雪你 斡額 斡來 帖兒額罷
temgüju üdür soni qo'olai teji'eba.
Дамдинсүрэн гуай үүнийг бас ингэж хөрвүүлж байна.
Онон мөрнийг өгсөж уруудаж
Олирс /sic/ мойлыг түүж явж
Өчүүхэн хөвүүдээ хайрлан тэжээж . . .

Энэ хоёр жишээн дээрх temgu- нь хуучин бичгийн хэлний хэлбэр tegu-/ энд тэндээс цуглуулж хураан авах/-д таарна. Хэл бичгийн хэлбэр tegu- гэсэн үндсээр таамаглагдах дундад зууны монгол хэлний хэлбэр бол te'u- боловч энэ хэлбэр нь Монголын Нууц Товчоонд ерөөс үзэгдэхгүй байна.

Дундад зууны хэлний нэг аман аялгуу заасан "Мукаддимат ал-Адаб" гэсэн толь бичиг дээр нэг удаа temgübe "собирал" /цуглуулав, хураав, түүв/ болох үйл үгийн хэлбэр гарна. Үүнээс үзэхэд баруун болон зүүн дундад зууны монгол хэлнүүдэд түгэж байсан гэж болно.

Тэгээд орчин цагийн монгол хэлнүүдэд ямар хэлбэр нь тохирох вэ гэвэл, халх -түү, цахар -tü-, бурят. түү-, халимаг tü-, ордос t'ü-, дагуур teü- гэх мэт.

Дээр дурдсан жишээнээс дагуур хэлэнд үндэс нь teu- болж түүнээс бусад хэлнүүдэд tu- болж байна. Дагуур хэлний хэлбэр нь tegu- гэсэн хэлбэрээс хөгжиж хувирсан юм гэж үзэж болно.

Гэхдээ хятад дахь монгор хэлэнд тунгу- "поднимать, подбирать" /өргөх, түүж авах, цуглуулж авах/, "собирать" /цуглуулах/ /Тодаева 1973, 367 тал/, tungu- "抹,拾" 土汉对照词汇 "t'unGu- "ramasser, recueillir", e.g., yäss t'unGu- "ramasser les os" (de Smedt, A. Mostaert 1933, p. 367) болж баоан хэлэнд tunga- "拾"的意 гуүэ - "собират" /цуглуулах/ болж байна. (гоо. Р 148)

Дээрх жишээнүүдээс монгор болон баоан хэлнүүд дахь тунгу- "цуглуулах" нь Нууц Товчоон дахь temgu-д тохирох нь тодорхой юм. Тус тунгу- гийн нэгдүгээр үеийн у бол ухран ижилших /ассимиляция регрессивная/-ээр э-гээс хувирсан авиалбар /и/ юм гэж үзэж болно биз дээ. Тийм байдлаас үзэхэд монгол өвөг хэлний хэлбэрээр temgu- г дахин бүтээх нь боломжтой бодогдоно.

Түүнчлэн манж хэлэнд нэг гаралтай гэж үзэлтэй үгний хэлбэр tunglye - "өргөх, түүж авах", тунгэ -"собирать" /Цинциус 1975-1977, 2-р боть, 215 тал/ болж шибэ хэлэнд /сибинский диалект/ tina- "өргөх, түүж авах" /锡伯语简志 p. 156/ tiuni - Atiyni-U to pick up" /Ямамото 1969, 70 тал/ гэсэн үгний үндэс үзэгдэнэ. Манж бичгийн хэлний тунгэ- болон шибэ хэлний tina- (tiuni-) гэх үгийн үндэс, зээлдсэн үг биш харин монгол хэлний хэлбэртэй нэг гаралтай нийт язгуур гэж үзвэл монгол-хамниган нийт өвөг хэлэнд * temgü- ~+ *timgü-г дахин бүтээж болох магадгүй.

Н. Поппе гуай монгол хэлний tegü- гэсэн бүтээврийн тухай ингэж үзэж байна.

mo. tegü < *tebü- 'pflucken, sammeln' = ew. tewlize< *tewilize. id."/Poppe, 1960, p. 133/

Жич: тэвли-ми 1. собирать ягоды /цэцэг түүх/, 2. шелушить кедровые орехи, тэвлэ-ми "собирать ягоды" /Василевич 1958 , 417 тал/

Поппе гуай тэнд temgü- гэдэг бүтээврийг ерөөс дурдахгүй юм. Миний зодоход монгол бичгийн хэлний tegu- нь temgu- гээс хөгжиж хувирсан юм болж temgü-> tengü-> tegü- гэж үзвэл зохино байх. Тэгэхлээр энэ үгтэй холбогдуулан монгол хэлний үйл үгийн үндэс cimki-"чимх-ийг" харьцуулж үзье. Энэ нь түрк хэлнүүдэд ч зохицох хэлбэр нь үзэгдэнэ. Тухайлбал:

mo. cimki- < *cimki- 'kneifen'= oir. cimci- id., kha. cimzila- id.,
bas. semet- id., osm. cimdik 'Aniff (Poppe, 196K, p. 26)

Монгол хэлнүүдийн дотор тэмдэглэгдэх хэлбэр нь монгор хэлний үг ts'inGi -< cimki- "pincer" /чимх-/ болно биз. Үүнийг дээр дурдсан temgu-, тунгу-тэй харьцуулж үзвэл авиалбар болон утга зүйн талаар нэг төрлийн шинжтэй юм. Бас cimki-гийн хөгжлийн түүхийг дурдвал *timki-> cimki-> cimki- гэж тайлбарлаж болно.

Масару Хашимото /Япон/

МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН ДЭЭР ГАРАХ temγu-/ 赤古 / ГЭСЭН ХЭЛБЭРИЙН ТУХАЙ

Ерөнхийдөө Монголын Нууц Товчон дээр авиалбарын болон бүтээврийн зүйн талаар үзсэн ч маш сонирхолтой хэлбэрүүд нилээн гарна. Тэгээд би энэ өчүүхэн илтгэлээ үйл үг temγu- /赤古/ гэсэн хэлбэрийн тухай бодож үзье.

Монголын нууц товчоонд үйл үгийн үндэс temgü-./түүх гэсэн утгатай/ хоёр удаа тохиолдоно.

§26 赤那因 赤哇主失渡 赤古勒都因 赤哇歌蜗斡歌论
cino-yin idegsen-ni temgüldüjü ide'ed o'er-un
蜗斡来答安 哈儿赤儿孩巴安 另儿哈兰额勒敦 帖列柱 哈儿巴
qo'olai-da'an qarciqai-ba'an ber teji'eldün tere hon qarba.

Дамдинсүрэн гуай /1976/ үүнийг ингэж хөрвүүлж байна.

чоныи идсэн сэгийг түүж гэдсээн хооллож харцагаа тэжээсээр тэр он гарав.

Бас нэг жишээ дурдвал,

§74 鄂能沐阔 斡额迷 赤剌答 答翟因 斡里兒孩, 抹赤勒孩,
Onan müren o'ede irada güiju olirsun moilsun
沐古因 兀都儿 雪你, 蜗斡来帖兰额罢
temgüju üdür soni qo'olai teji'eba.

Дамдинсүрэн гуай үүнийг бас ингэж хөрвүүлж байна.

Онон мөрнийг өгсөж уруудаж
Олирс /sic/ мойлыг түүж явж
Өчүүхэн хөвүүдээ хайрлан тэжээж . . .

Энэ хоёр жишээн дээрх temgu- нь хуучин бичгийн хэлний хэлбэр tegu-/ энд тэндээс цуглуулж хураан авах/-д таарна. Хэл бичгийн хэлбэр tegu- гэсэн үндсээр таамаглагдах дундад зууны монгол хэлний хэлбэр бол te'u- боловч энэ хэлбэр нь Монголын Нууц Товчоонд ерөөс үзэгдэхгүй байна.

Дундад зууны хэлний нэг аман аялгуу заасан "Мукаддимат ал -Адаб" гэсэн толь бичиг дээр нэг удаа temgübe "собирал" /цуглуулав, хурааб, түүв/ болох үйл үгийн хэлбэр гарна. Үүнээс үзэхэд баруун болон зүүн дундад зууны монгол хэлнүүдэд түгэж байсан гэж болно.

Тэгээд орчин цагийн монгол хэлнүүдэд ямар хэлбэр нь тохирох вэ гэвэл, халх -түү, цахар -tü-, бурят. түү-, халимаг tü-, ордос t'ü-, дагуур teü- гэх мэт.

Дээр дурдсан жишээнээс дагуур хэлэнд үндэс нь teu- болж түүнээс бусад хэлнүүдэд tu- болж байна. Дагуур хэлний хэлбэр нь tegu- гэсэн хэлбэрээс хөгжиж хувирсан юм гэж үзэж болно.

Гэхдээ хятад дахь монгор хэлэнд тунгу- "поднимать, подбирать" /өргөх, түүж авах, цуглуулж авах/, "собирать" /цуглуулах/ /Тодаева 1973, 367 тал/, tungu- "抹,拾" 土汉对照词汇 "t'unGu- "ramasser, recueillir", e.g., yäse t'unGu- "ramasser les os" (de Smedt, A. Mostaert 1933, p. 367) болж баоан хэлэнд tunga- "拾" 保安语 тунэ - "собират" /цуглуулах/ болж байна. (тод. Р. 1988)

Дээрх жишээнүүдээс монгор болон баоан хэлнүүд дахь тунгу- "цуглуулах" нь Нууц Товчоон дахь temgu-д тохирох нь тодорхой юм. Тус тунгу- гийн нэгдүгээр үеийн у бол ухран ижилших /ассимиляция регрессивная/-ээр э-гээс хувирсан авиалбар /и/ юм гэж үзэж болно биз дээ. Тийм байдлаас үзэхэд монгол өвөг хэлний хэлбэрээр temgu- г дахин бүтээх нь боломжтой бодогдоно.

Түүнчлэн манж хэлэнд нэг гаралтай гэж үзэлтэй үгний хэлбэр tungiye - "өргөх, түүж авах", туңгэ -"собирать" /Цинциус 1975-1977, 2-р боть, 215 тал/ болж шибэ хэлэнд /сибинский диалект/ tina- "өргөх, түүж авах" / 锡伯语简志 p. 156/ tiuni - Atiyni-U to pick up" /Ямамото 1969, 70 тал/ гэсэн үгний үндэс үзэгдэнэ. Манж бичгийн хэлний тунгэ- болон шибэ хэлний tina- (tiuni-) гэх үгийн үндэс, зээлдсэн үг биш харин монгол хэлний хэлбэртэй нэг гаралтай нийт язгуур гэж үзэвл монгол-хамниган нийт өвөг хэлэнд * temgü- ~+ *timgü-г дахин бүтээж болох магадгүй.

Н. Поппе гуай монгол хэлний tegü- гэсэн бүтээврийн тухай ингэж үзэж байна.

mo. tegü < *tebü- 'pflücken, sammeln' = ew. tewlize< *tewilize. id.~/Poppe, 1960, p. 133/

Жич: тэвли-ми 1. собирать ягоды /цэцэг түүх/, 2. шелушить кедровые орехи, тэвлэ-ми "собирать ягоды" /Василевич 1958 , 417 тал/

Поппе гуай тэнд temgü- гэдэг бүтээврийг ерөөс дурдахгүй юм. Миний бодоход монгол бичгийн хэлний tegu- нь temgu- гээс хөгжиж хувирсан юм болж temgü-> tengü-> tegü- гэж үзвэл зохино байх. Тэгэхлээр энэ үгтэй холбогдуулан монгол хэлний үйл үгийн үндэс cimki-"чимх-ийг" харьцуулж үзье. Энэ нь тюрк хэлнүүдэд ч зохицох хэлбэр нь үзэгдэнэ. Тухайлбал:

mo. cimki- < *cimki- 'kneifen'= oir. cimci- id., kha. cimzila- id.,
bas. semet- id., osm. cimdik 'Aniff (Poppe, 196K, p. 26)

Монгол хэлнүүдийн дотор тэмдэглэгдэх хэлбэр нь монгор хэлний үг ts'inGi -< cimki- "pincer" /чимх-/ болно биз. Үүнийг дээр дурдсан temgu-, тунгу-тэй харьцуулж үзвэл авиалбар болон утга зүйн талаар нэг төрлийн шинжтэй юм. Бас cimki-гийн хөгжлийн түүхийг дурдвал *timki-> cimki-> cimki- гэж тайлбарлаж болно.

Масару Камимото /Япон/

МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООН ДЭЭР ГАРАХ temγu-/ 杰古 / ГЭСЭН ХЭЛБЭРИЙН ТУХАЙ

Ерөнхийдөө Монголын Нууц Товчон дээр авиалбарын болон бүтээврийн зүйн талаар үзсэн ч маш сонирхолтой хэлбэрүүд нилээн гарна. Тэгээд би энэ өчүүхэн илтгэлээ үйл үг temγu- /杰古/ гэсэн хэлбэрийн тухай бодож үзье.

Монголын нууц товчоонд үйл үгийн үндэс temgü-./түүх гэсэн утгатай/ хоёр удаа тохиолдоно.

§26 亦那困 亦哇孛史渡 杰古勒都困 亦哇歡噶斡歡論
cino-yin idegsen-ni temgüldüjü ide'ed o'er-ün
哈兒禾答安 哈兒赤孩巴安 別兒帖吕額勒爻 帖刻桓 哈兒罷
qo'olai-da'an qarciqai-ba'an ber teji'eldün tere hon qarba.

Дамдинсүрэн гуай /1976/ үүнийг ингэж хөрвүүлж байна.
чоныи идсэн сэгийг түүж гэдсээн хооллож харцагаа тэжээсээр тэр он гарав.

Бас нэг жишээ дурдвал,

§74 鈔能沐闊 斡額迷 亦剌答 答禿困 斡里兒孩 抹亦勒孩,
Onan müren o'ede irada güiju oiirsun moilsun
法古困 兀都兒 雪你 哈兒斡來 帖吕額罷
temgüju üdür soni qo'olai teji'eba.

Дамдинсүрэн гуай үүнийг бас ингэж хөрвүүлж байна.
Онон мөрнийг өгсөж уруудаж
Олирс /sic/ мойлыг түүж явж
Өчүүхэн хөвүүдээ хайрлан тэжээж . . .

Энэ хоёр жишээн дээрх temgu- нь хуучин бичгийн хэлний хэлбэр tegu-/ энд тэндээс цуглуулж хураан авах/-д таарна. Хэл бичгийн хэлбэр tegu- гэсэн үндсээр таамаглагдах дундад зууны монгол хэлний хэлбэр бол te'u- боловч энэ хэлбэр нь Монголын Нууц Товчоонд ерөөс үзэгдэхгүй байна.

Лундад зууны хэлний нэг аман аялгуу заасан "Мукаддимат ал -Адаб" гэсэн толь бичиг дээр нэг удаа temgübe "собирал" /цуглуулав, хурааб, түүв/ болох үйл үгийн хэлбэр гарна. Үүнээс үзэхэд баруун болон зүүн дундад зууны монгол хэлнүүдэд түгэж байсан гэж болно.

Тэгээд орчин цагийн монгол хэлнүүдэд ямар хэлбэр нь тохирох вэ гэвэл, халх -түү, цахар -tü-, бурят. түү-, халимаг tü-, ордос t'ü-, дагуур teü- гэх мэт.

Дээр дурдсан жишээнээс дагуур хэлэнд үндэс нь teu- болж түүнээс бусад хэлнүүдэд tu- болж байна. Дагуур хэлний хэлбэр нь tegu- гэсэн хэлбээс хөгжиж хувирсан юм гэж үзэж болно.

Гэхдээ хятад дахь монгор хэлэнд тунгу- "поднимать, подбирать" /ергөх, түүж авах, цуглуулж авах/, "собирать" /цуглуулах/ /Тодаева 1973, 367 тал/, tungu-"抹,拾" 土汉对照词汇 "t'unGu- "ramasser, recueillir", e.g., yäse t'unGu- "ramasser les os" (de Smedt, A. Mostaert 1933, p. 367) болж баоан хэлэнд tunga-"拾(保存)" – "собират" /цуглуулах/ болж байна. (гоо. Р.У.)

Дээрх жишээнүүдээс монгор болон баоан хэлнүүд дахь тунгу- "цуглуулах" нь Нууц Товчоон дахь temgu-д тохирох нь тодорхой юм. Тус тунгу- гийн нэгдүгээр үеийн у бол ухран ижилших /ассимиляция регрессивная/-ээр э-гээс хувирсан авиалбар /и/ юм гэж үзэж болно биз дээ. Тийм байдлаас үзэхэд монгол өвөг хэлний хэлбэрээр temgu- г дахин бүтээх нь боломжтой бодогдоно.

Түүнчлэн манж хэлэнд нэг гаралтай гэж үзэлтэй үгний хэлбэр tungiye – "ергөх, түүж авах", туңгэ –"собирать" /Цинциус 1975-1977, 2-р боть, 215 тал/ болж шибэ хэлэнд /сибинский диалект/ tina- "ергөх, түүж авах" /锡伯语简志 p. 156/ tiuni – Atiyni-U to pick up" /Ямамото 1969, 70 тал/ гэсэн үгний үндэс үзэгдэнэ. Манж бичгийн хэлний тунгэ- болон шибэ хэлний tina- (tiuni-) гэх үгийн үндэс, зээлдсэн үг биш харин монгол хэлний хэлбэртэй нэг гаралтай нийт язгуур гэж үзэвл монгол-хамниган нийт өвөг хэлэнд * temgü- ~+ *timgü-г дахин бүтээж болох магадгүй.

Н. Поппе гуай монгол хэлний tegü- гэсэн бүтээврийн тухай ингэж үзэж байна.

mo. tegü < *tebü- 'pflücken, sammeln' = ew. tewlize< *tewilize. id.~/Poppe, 1960, p. 133/

Жич: тэвли-ми 1. собирать ягоды /цэцэг түүх/, 2. шелушить кедровые орехи, тэвлэ-ми "собирать ягоды" /Василевич 1958 , 417 тал/

Поппе гуай тэнд temgü- гэдэг бүтээврийг ерөөс дурдахгүй юм. Миний бодоход монгол бичгийн хэлний tegu- нь temgu- гээс хөгжиж хувирсан юм болж temgü-> tengü-> tegü- гэж үзвэл зохино байх. Тэгэхлээр энэ үгтэй холбогдуулан монгол хэлний үйл үгийн үндэс cimki-"чимх-ийг" харьцуулж үзье. Энэ нь түрк хэлнүүдэд ч зохицох хэлбэр нь үзэгдэнэ. Тухайлбал:

mo. cimki- < *cimki- 'kneifen'= oir. cimci- id., kha. cimzila- id.,
bas. semet- id., osm. cimdik 'Aniff (Poppe, 196K, p. 26)

Монгол хэлнүүдийн дотор тэмдэглэгдэх хэлбэр нь монгор хэлний үг ts'inGi –< cimki- "pincer" /чимх-/ болно биз. Үүнийг дээр дурдсан temgu-, тунгу-тэй харьцуулж үзвэл авиалбар болон утга зүйн талаар нэг төрлийн шинжтэй юм. Бас cimki-гийн хөгжлийн түүхийг дурдвал *timki-> cimki-> cimki- гэж тайлбарлаж болно.

Тийм учраас temgu-, cimki- хоёр хэлбэрийг нь угаас эгшиг сэлгэхээр болсон үгийн гарлаар харилцан холбогдолтой хэлбэр гэж үзэх боломжтой юм.

Ашигласан хэвлэл

1. Ц. Дамдинсүрэн, Ш. Гаадамба, Монголын Нууц Товчоо. Улаанбаатар, 1976
2. Я. Цэвэл. Монгол хэлний товч тайлбар толь, Улаанбаатар, 1966
3. Н. Поппе. Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб, часть 1-2, Москва, 1938
4. К. М. Черемисов. Бурятско-русский словарь. Москва, 1973
5. Б. Х. Тодаева. Монгорский язык. Москва, 1973
6. —"— Баоаньский язык, Москва, 1964
7. В. И. Цинциус. Сравнительный словарь тунгуско-маньчжурских языков. 1,2. Ленинград, 1975, 1977
8. Г. М. Василевич. Эвенкийско-русский словарь. Москва, 1958
9. Т. Дашцэдэн. Монголын нууц товчоо. Улаанбаатар, 1985
10. N. Poppe. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen, Teil 1, Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden, 1960
11. G. J. Ramstedt. Kalmuckisches Worterbuch, Helsinki, 1935
12. Igor de Rachewiltz, Index to the Secret History of the Mongols, Bloomington, 1972
13. A. De Smedt et A. Mostaert, Le Dialecte Monguor Parle par les Mongols du Kansou Occidental, 3. Pei-p'ing, 1933
14. F. Lessing, Mongolian-English Dictionary, Berkeley and Los Angels, 1960
15. E. Hauer, Handworterbuch der Mandschusprache, 1,2,3. Tokyo-Hamburg, 1952, 1955
16. 「元朝秘史三種」京都 1975
17. 布林特古斯「蒙古正音字詞典」集宁 1977
18. 思和巴圖「达汉小词典」呼和浩特 1983
19. 李树兰，仲謙「锡伯语简志」北京 1986
20. 布和，刘照雄「保安语简志」北京 1982
21. 「土汉对照词汇」云南土族自治县 1982
22. 羽田亨「滿和辭典」東京 1972
23. 山本謙吾「滿洲語口語基礎語彙集」東京 1969

Д. Цэдэв /БНМАУ/

СҮҮЛИЙН ҮЕИЙН МОНГОЛ ЯРУУ НАЙРГИЙН УЛАМЖЛАЛ, ШИНЭЧЛЭЛИЙН ДИАЛЕКТИКИЙН АСУУДАЛД

Монгол яруу найргийн нэгэн гол шинж бол уламжлал, шинэчлэлийн уялдаа холбооны асуудалд байдаг. Энэ нь яруу найргийн төрөл зүйл бүр дээр нарийвчлан ярьж болох ергөн цар хүрээтэй ойлголт, нөгөөтэйгүүр олон улсын монголч эрдэмтний түүнчийн хөөр их хурал дээр миний бие 1920-1940-өөд оны монгол яруу найргийн уран дүрслэлийн уламжлалын тухай болон 1940-1950-иад оны туульсын яруу найргийн уламжлал, шинэчлэлийн асуудлыг хөндөж илтгэл тавьсан учраас энэ удаад тэдгээрийн үргэлжлэл болгож сүүлийн үеийн нэн яаралтуяа 1960-1970 -аад оны иргэний уянгын яруу найргийн жишээнд тулгуурлаж зарим санаагаа өгүүлэхийг эрмэлзсэн болно. 1960-1970-аад оны гэж цохон заач үзэхийн учир нь энэ үед монголын шинэ үеийн иргэний уянгын яруу найргийн өрнөл хөгжлийн нэгэн чухал үе богоод түүний нэрт төлөөлөгчдийн гол гол бүтээл гарсан хэмээн үзэж болно. Энэ үеийн яруу найрагчдын бүтээлийн сэдвийн цар хүрээ нь өргөжиж, агуулгын хувьд гүнзгийрэн уран чадвар нь өссөн юм. Тийм ч учраас дурдсан үеийн монголын яруу найргийн нэгэн гол ажилгаа нь иргэний уянгын найргийн бодол эргэцүүлэлийн шинж давамгайлах болсон явдал болно. Энэ бол манай яруу найрагчдын уламжлалын баян сангаас хөндийрч тасралтгүйгээр зөрөлтгүй эрэл хайгуул хийсний үр дүн мөн.

Монгол ардын аман зохиолын болон бичгийн утга зохиолын дэвшилт уламжлал нь манай шинэ үеийн утга зохиолын хөгжих үндэс болж, манай зохиолчдын амьдралыг реалист ёсоор дүрслэх арга ухааныг эзэмшихэд суурь дэлгэр болсоор ирсэн билээ. Иймээс уламжлал гэдэг нь бодит байдлыг танин мэдэхүйн олон үеийн хуримталсан туршлагын үр дүн, өмнөх үеийнхний бий болгосон дүрийн сэтгэлгээний хөгжлийн төвшин гэдэг нь эргэлзээгүй юм. Иймхүү уламжлал нь 1960-1970-аад оны иргэний уянгын яруу найрагт өмнөх үеийнхийг бодвол нэлээд өвөрмөцөөр илэрсэн гэж болно. Үүнд:

1. 1920-40 оны үеийн яруу найрагт аман зохиолын бөлэн хэв загварыг ашиглах, ерөөл магтаалын аясаар бодит байдлыг дүрслэх хандлага нэлээд байсан бол дурдсан сүүлийн үеийн яруу найрагт аман зохиолын зарим зохиомж, дүр сэлтийг ариглахдаа бодит байдал дээр нягт ургуулан дүрслэх болсон байна. Ардын аман зохиолын уламжлалт арга болох адилтгал, зүйрлэл, хэтрүүлэг, чимэг үг тэргүүтнийг зохист газар нь оновчтой хэрэглэсний жишээнд Б.

$$\text{б. Зуу} < \begin{matrix} \text{-ийн- нэг} = 1 \\ \text{-ы - нэг} = \frac{1}{100} \\ \text{-ын - нэг} = \frac{1}{1000} \end{matrix}$$

в. Мянга

гэх мэт.

4. Харьяалахын тийн ялгалын нөхцлийн -ын /-ийн/, -ны /-ний/ хувилбар хааяа үүссэн холбоо үгийн чөлөөт хэвшсэн алин болохыг ялгана.

хог < -ийн > машин < хогийн машин /хэвшсэн холбоо үг/
-ны хогны машин /чөлөөт холбоо үг/

гэх мэт. Бяцхан дэлгэрүүлбэл, "Хогны машинаас морь үргэсэд явчихлаа" гэвэл хог зөөгч машинаас үргэсэн, "Хогийн машинаас морь үргэсэд явчихлаа" гэвэл золигийн муу машинаас үргэсэн гэсэн утга гарч байгаа нь харьяалахын тийн ялгалын нөхцлийн хувилбараас хамаарч байна.

Мөн харьяалахын тийн ялгалын нөхцлийн -н хувилбар урт хос эгшгээр төгссөн үг бүхэнд биш, зөвхөн "ой", "Алтай", "Хангай", "хий", "дэлхий" гэх мэт ойны, Алтайны, хангайны, гийний, дэлхийний гэсэн хэлбэр үл тохиолдох цөөн үгэнд тохиолдож байгаа нь найруулгад хамаарах хэлний бодит байдал болно.

Харин нохойн–нохойны, гахайн–гахайны, туурайн–туурайны гэх мэт нэг үндсэнд тохиолдож буй -н, -ны хоёулаа харьяалахын тийн ялгалын нөхцөл биш, тодруулбал, -ны нь харьяалахын тийн ялгалын нөхцөл -н нь голдуу хавсрал нэр үүсгэх хэлний зүйн хэлбэр юм гэдгийг тэмдэглэх хэрэгтэй. Учир нь, дээрх үгнүүдэд залгасан -ны нь тийн ялгалын нөхцөл учир бодит утгатай, -н нь тийн ялгалын нөхцөл биш учраас хийсвэр утгатай байгааг дараахь баримтаар тодруулж болно.

Нэгд, "нохойн дуу" гэдэг нь орос хэлний "собачий лай" /тэмдэг нэртэй/ "нохойны дуу" гэдэг нь "лай собаки" /жинхэнэ нэрийн тийн ялгалтай/ гэдэгтэй утга хэлбэр дүйж байна.

Хоёрт, нэг үндсэнд тохиолдох -ны, -н хоёрын утга үүргийн ялгаа "нарны зүг", "наран зүг" гэсэн холбоо үгийн утгын ялгаанаас бүр тодорхой тул урт хос эгшгээр төгссөн үгэнд орсондоо биш хэлний зүйн хэлбэртээ ялгаа байна.

Гуравт, "Шалгалтын нохойн дуу ойртов" гэдгийг "шалгалтын нохойны дуу ойртов" гэж сольж болохгүй байгаа нь -н, -ны хоёрын утга үүрэг ижил биш гэдгийг харуулж байна. Зарим нутгийн аялгуунд энэ хоёр хэлбэрийг с лих тохиол байгааг эс тооцвол нэг үндсэнд тохиолдох хэлбэр бүхэн өөр өөр утга үүрэгтэй байдгийн баталгаа болно.

Э. Пүрэвжав /БНМАУ/

МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООНЫ ХЭЛНИЙ ХҮЙСИЙН ТУХАЙ

Аливаа хэлэнд эрэгтэй, эмэгтэй хүний хэлний ялгаа нь янз бүрийн төвшинд илэрч байна. Ялангуяа үгсийн сангийн төвшинд хүйсийн ялгаа их тодорхой илэрдэг.

Ф. Энгельс бичихдээ: "хөдөлмөрийн хуваарь дан ганц байгалийн гаралтай бөгөөд зөвхөн эр, эмийн хооронд л хуваарьтай байдаг. Эрэгтэйчүүд нь дайтах, ан гөрөөнд явах, загас барих, түүхий хоол хүнс олох бөгөөд үүний тулд зайлшгүй чухал багаж зэвсэг бэлтгэнэ. Эмэгтэйчүүд нь хоол унд хийх, оёх, нэхэх зэргээр хувцас хунар, хоол хүнсээ бэлтгэж гэрийн ажил эрхэлнэ. Тэдний аль нь ч өөрцгүй эрэгтэйчүүд нь ой хөвчдөө, эмэгтэйчүүд нь гэр орондоо өөрсдийн ажлын салбарт эзэн болцгоож байв" /1.379/ гэжээ. Ажил мэргэжлийн энэхүү нарийн онцлогтой холбогдож, хүн төрөлхтний хөгжлийн эртний шатанд хөдөлмөрийн хуваариас хамаарч хэлэнд хүйсийн ялгарал гарсан байна. Мөн хөдөлмөрийн хуваарь, шашин шүтлэгийн өвермец тал, нийгмийн байдлын ялгарал, сэтгэцийн онцлог зэрэг зүйлээс хамаарч аливаа хэлэнд хүйсийн ялгарал гарч /5.152–158/, хэлэхүйн янз бүрийн хэлбэрүүд үүсдэг гэж үзсэн ч бий.

Дундад эртний монгол хэлний өвөнхий хөгжлийн хуулийг танин мэдэхэд Монголын нууц товчоо тулгуур хэрэглэгдэхүүн болж өгдөг. Эрдэмтэд тэр үеийн монгол хэлний хүйсийн талаар зохиол бүтээлдээ тэмдэглэсэн зүйл байна. Академич Б. Я. Владимирцов 1925 онд хэвлүүлсэн "Монгол хэлэн дэх хэл зүйн хүйсийн үл мөр" /2.31–34/ өгүүлэлдээ эртний монгол хэлэнд нэрийн эм хүйсийн залгаврын аргаар үзүүлдэг – čin,–ycin, –jin, –qan,– yui мэтийн дагаврууд байсныг дурджээ. Ер нь алтай язгуурын хэлнүүдэд, түүний дотор одоогийн монгол хэлэнд хэл зүйн хүйс байхгүй учраас эдгээр хэлбэрүүд нь тайлагдашгүй /загадочный/ мэт байдаг /4.34/ гэж Унгарын монголч эрдэмтэн Д. Кара тэмдэглэсэн байна. Японы монголч эрдэмтэн Ш. Озава 1961 онд хэвлүүлсэн "Дундад зууны монгол хэлний үйл үгийн дагаврын тогтолцоо" /7.33–79/ өгүүлэлдээ монголын нууц товчооны хэлний үйл үгийн дагаврын тухай нэлээд дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байна.

Энэхүү илтгэлдээ монгол хэлний хүйсийн тухай асуудлыг Монголын нууц товчооны хэлний жишээн дээр тогтон өгүүлэхийг зорилоо. Бид Монголын нууц товчооны хэлний хүйсийг үгийн ба өгүүлбэрийн төвшинд авч үзэв. Үүнд:

1. Монголын нууц товчооны хэлний өгүүлэхүүн нь өгүүлэгдэхүүнтэйгээ хэл зүйн хүйсээр зохицож байжээ. Өөрөөр хэлбэл өгүүлбэр зүйн төвшинд хэл зүйн хүйсээр зохицсон байна.

1.1 Монголын нууц товчооны хэлэнд үйл үгийн өнгөрөн тегссөн цагийг үзүүлэх залгавар бүтээвэр нь – ba/–be, bi гэсэн хэлбэрээр илэрч байна. –ba/be нь эр хүйсийг зааж, –bi нь эм хүйсийг илтгэж байгааг жишээнээс харж болно.

kö'ün inü mene metü toreba 脫劾罷 /(§41–925)
Temüjün neretei niken ökin töreBi 脫劾罷 /(§60–1231);
bodoncar yabuju basa mun–gu üge ügüleba 鳴訛劾罷 /(§34–901)
tende alan–qo'a eke inü ügülebi 鳴訛劾罷 /(§20–715);
teyin atala dobun–mergen ügei bolba/ 唐兀勤罷 /(§17–632)
atala alan–qo'a eke anu ügei bolbi / 唐兀罷 /(§22–731).

1.2. Монголын нууц товчооны хэлний үйл үгийн саяхан өнгөрсөн цагийг үзүүлэх залгавар бүтээвэр нь –la'a/–le'e. –ligi гэсэн хэлбэрүүдээр илэрч байна. Эндээс –la'a/–le'e нь эр хүйсийг зааж, –ligi нь эм хүйсийг зааж байсан байна. Жишээ нь: qabici–ba'atur–un kö'ün menen–tüdün büle'e 不剌設/, §45–938) nadaca egeci yisüi neretei nadaca de'ere qan gü'ün–e jokiqui aju'ai sayi güregen güregelen büligi/ 不里吉 /§55–480) гэх мэт болно.

1.3. Монголын нууц товчооны хэлний үйл үгийн өнгөрөн үргэлжилсэн цагийг үзүүлэх залгавар бүтээвэр нь –ju'u, –ji'ai/–ju'ai гэсэн хэлбэрүүдээр илэрч байна. Эндээс –ju'u нь эр хүйсийг зааж, –ji'ai/–ju'ai нь эм хүйсийг зааж байсан байна. Жишээ нь: tenggeri–ece jaya'atu töreksen börte cino aju'u 阿主兀 (§1–502)
gergei–inü qo'ai–maral aji'ai 阿主兀埃 / (§1–502)
nadaca egeci yisüi neretei nadaca de'ere qan gu'un–e jokiqui aju'ai 阿兒埃 /(§ 155–4805) гэх зэрэг болно.

2. Монголын нууц товчооны хэлний тодотгогч нь тодотгуулагчтайгаа хүйсээр зохицож байжээ.

2.1. Монголын нууц товчооны хэлний тодотгогч, тодотгуулагчийн харьцаан дахь эм хүйсийг заагч залгавар бүтээвэр нь –qcin болно. Жишээ нь: qo'aqcin emegen (§ 98–2222)
sartaqcin qonin (§ 181–6203)
boroqyin–qo'a gergeitu (§3–512)
boroqcin qarciqai (§25–801)
qo'aqcin üni'en (§121–3124)
гэх мэтээр –qcin залгавар бүтээвэртэй тэмдэг нэрээр тодотгуулсан бүхэн эм төрлийн хүн, амьтныг заасан нэр үг байжээ.

3. Монголчуудын дунд хүмүүсийн нэр алдар нь хүйсийн өвөрмөц онцлог ялгаатай хэрэглэгддэг байсныг монголын нууц товчоонд гарч байгаа эрэгтэй, эмэгтэй хүний нэрийн зүйлээс мэдэж болно.

3.1. Монголын нууц товчоонд гарч байгаа эрэгтэйчүүдийн нэр нь

boroldai (3–512)
barqudai (8–529)
qoridai (141–3927)
ögödei (258–10630)
büginütei (10–611)
belgünütei (10–611)
barulatai (46–1003)
besütei (47–1018)

гэх мэтээр ихэвчлэн – dai/–dei, –tai/–tei бүтээврийн тусламжтайгаар үүссэн нэрүүд байна.

3.2. Монголын нууц товчооны хэлэнд нэр үгээс нэр үг үүсгэх –jin гэсэн бүтээврээр эм төрлийн хүн, амьтан болохыг залгаврын аргаар илэрхийлж байжээ. Жишээлбэл: boodoncar alginci ha'ulju dumda ke'elitei eme–yi bariju ya'ujin gü'un ci ke en hasaqba tere eme ugulerun jarci'ud adangqan uriangqajin bi ke'eba (38–913) эндээс үзэхэд "ya'ujin gü'ün ci, uriangqajin bi" гэсэн хоёр үг нь угтаа "юун эмэгтэй хүн бэ чи, урианхай эмэгтэй би" гэсэн утгыг илтгэсэн байна. "–jin" хэмээх залгавар бүтээврийн утга нь "эмэгтэй" гэсэн утгатай дүйж байна.

Mən mongqoijin–qo'a gergeitü (3–511)
barqujin–qo'a neretei ökin (8–529)
qorijin–qatun (132–3528)
qunajin bodo (195–7104)

гэсэн жишээнүүд ч олдож байна.

3.3. Монголын нууц товчооны хэлэнд нэр үгийн үндсэнд –lun/–lun бүтээвэр залгаж эмэгтэй хүний нэрийг үүсгэж байжээ. Жишээ нь:
nomolun eke (46–1001)
temüjün neretei niken ökin (60–1231)
qutuqtai ca'alun jirin ökit (157–4902)

4. Монголын нууц товчооны хэлэн дэх тооны нэрийн "хоёр" гэсэн хэлбэр нь хүйсээр зохицож хэрэглэгдэж байжээ.

4.1. Дундад эртний монгол хэлний "хоёр" гэсэн тооны нэрийн qoyar гэсэн хэлбэрийг эр хүйст нэрийн тоо заахад, jirin гэсэн хэлбэрийг эм хүйст нэрийн тоо заахад тус тус хэрэглэж байжээ. Жишээлбэл: orbei soqatai jirin qatut (71–1512)
sece–domoq arqai–qasar bala qoyar kö'üd (120–3111)
yisui–qatun yisuigen–qatun jirin (156–4818)
cinggis–qahan ong–qan qoyar (134–3701)
jaqa gambu jirin ökit (186–6404)
muqali buqa qoyar kö'ud (137–3801)

Монголын нууц товчооны хэлэнд хүйсийн ялгамжаа энэ мэтчилэн байгаа нь эртний монгол хэлний хүйсийн ялгааны тусгал мөн.

Орчин цагийн монгол утга зохиолын хэлэнд бор азарга, борогч гүү. гуна, гунж, денө, денж, улаан барс жил, улагчин тахиа жил, хатагтай, шарагчин, шивэгчин, өлөгчин чоно гэх мэтээр малын өнгө зүс, нас болон цаг улирлын тооллыг заахад хэрэглэгдэж байгаа энэхүү хэлбэрүүдийг үгийн хүйсийн хэлбэр байж магадгүй гэж бид үзэж байна.

НОМ ЗҮЙ

1. Ф. Энгельс. Өрх гэр, хувийн өмч, төрийн үүсэл. – "К. Маркс, Ф. Энгельс түүвэр зохиол", ӨӨӨ боть, УБ., 1971, х. 379.
2. Владимирцов Б.Я. Следы грамматического рода в монгольском языке. –"Доклады Академии Наук", Л., 1925, стр 31–34.
3. Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм. 1 дэвтэр, УБ., 1957, х. 64–67.
4. Кара Д. Книги монгольских кочевников. М., 1972, стр.34.
5. Крючкова Т. Б. К вопросу о дифференциации языка по полу говорящего. – "Восточное языкознание", М., 1976, стр. 152–158.
6. Озава Ш. Нууц товчооны үйл үгийн зарим дагаврын тухай. –Олон улсын монгол хэл бичгийн эрдэмтний анхдугаар их хурал". 1 дэвтэр, УБ., 1961, х. 204–205.
7. Озава Ш. Дундад зууны монгол хэлний үйл үгийн дагаврын тогтолцоо. – "Хэл судлал". Токио., 1961, х.33–79.
8. Панкратов Б. И. Юань–чао би–ши /Секретная история монголов/ М., 1962, 620 стр.
9. Rachewiltz. Index to the Secret History of the Mongols. Bloomington., 1972, 347 p.
10. Ринчен Б. Монгол нэр үгийн нэгэн эм нөхцөлийн тухай. – "Шинжлэх ухаан". УБ., 1944, N 8, х. 37.
11. Санжеев Г. Д. Следы грамматического рода в монгольских языках. "–Вопросы языкознания", 1956, N 5, стр 73–74.
12. Төмөртогоо Д. Монгол хэлний "хоёр" хэмээх тооны нэрийн бүтцийн тухай асуудалд. "– Монголын судлал", УП боть, УБ., 1970, х. 279–285.

Д. Сономцэрэн /БНМАУ/

МОНГОЛ ЗУРГИЙН ӨНГӨНИЙ АСУУДАЛД

Манай орны дүрслэх урлагийн төрөл зүйл дотроос хамгийн их дэлгэрсэн, эртний уламжлалтай монгол зураг өнгийн тусламжтайгаар хүрээлэн буй сав шим ертөнцийг дүрслэн харуулдаг. Тиймээс дүрслэх урлагийн бусад төрөл зүйлээс уран зургийн ялгагдах гол онцлог шинж түүний өнгө болно.

Одоогоос 200 гаруй жилийн тэртээ монголын эрдэмтэн Сүмбэ хамбо Ишбалжир /1704–1788/ "Цэцгэн эрих" гэдэг зохиолдоо өнгийг эцэг, эх, хүү, боол гэх зэргээр ангилан үзээд эцэг өнгөнд шунх, хонд, шар, ногоон, арам, тэн энгэсэг долоог оруулжээ/1/. Тэдгээрээс шунх–улаан, хонд–улбар шар, улбар улаан, улаан ухаа, арам–цэнхэрдүү хөх, тэн–номин хөх, энгэсэг–ягаавтар хүрэн байна. Хэрэв харанхуй байранд жижиг нүхээр нарны гэрэл оруулж, түүний замд олон талст призм тавихад эсрэг талын цагаан дэлгэцэнд нарийн тодорхой дэс дараалалтай улаан, улбар шар, шар, ногоон, цэнхэр, хөх, ягаан өнгийн зурвас бий болно. Эдгээр долоон өнгийг Сүмбэ хамбо Ишбалжирын долоон өнгөтэй харьцуулан үзье. Үүнд, улаан–шунх, улбар шар –хонд, шар–шар, ногоон–ногоон, цэнхэр–арам, хөх–тэн, ягаан–энгэсэг болно. Үүнээс үзэхэд Сүмбэ хамбо Ишбалжирын эцэг долоон өнгө олон талст призмын онолын долоон өнгөтэй өөр хоорондоо бараг дүйж байна.

М.В. Ломоносовын анх дэвшүүлж шинжлэх ухаанд баттай болсон үндсэн гурван өнгөнд улаан, ногоон, хөх орно. Тэгвэл монголчууд улааныг галын өнгө, ногооныг газрын өнгө, хөхийг тэнгэрийн өнгө хэмээн үзэж үндсэн гурван өнгөнд тооцож иржээ.

Эсрэг тэсрэг байрласан олон талст призмын тусламжтайгаар дээр дурьдсан долоон өнгийг хураахад цагаан өнгө гардаг. Сүмбэ хамбо Ишбалжир "Цэцгэн эрих" зохиолдоо цагааныг эх өнгө гэж бичсэн нь дээрх байдалтай нийлж байна. Энэ бүхнээс үзэхэд монголчуудын өнгийг ялган ангилах, танин мэдрэх нь өндөр байсан нь харагдана.

Одоо мэдэгдэж байгаа зургийн дурсгалуудаас үзэхэд X зууны үед монгол зураг хоёр чиглэлээр хөгжжээ. Ийнхүү хоёр чиглэлээр хөгжсөн дагуу зургийн өнгө хоёр янзын шийдэлттэй болон салбарласан байна. Үүнд: бөөгийн онгод зэрэг домгийн сэдэвтэй зургийн өнгө болзолт /условный/ байдалтай, бодит амьдралыг дүрсэлсэн зургийн өнгө бодит /реальный/ болжээ. Энэ хоёр чиглэл

8. S. this part in Zaya pandita's translation torokui-ece zoion cavan bos-iyer oroqson varbai: toun-du ecige eke xoyor vayixamsiq bolji belgeden uyileduqci-du uzuuluqsen-du: belgeden uyileduqci uzeji yeke buyan-tai-du odod nere cu. cavaqcin Kemen xadabai: (Z 88b).
9. See. footnote 6.
10. B. Ja. Vladimircov,op. cit. Introduction.
11. B. Ja. Vladimircov, O dvuch smescannych jazykach Zapadnoj Mongolii. In, Jafeticeskij sbornik II. Petrograd 1923.
12. Cf. nige mani erdeni ogod eyin kemen ogoulebei ci nasuda mani erdeni ouni oroi-don nuon uyiled: nadia sayin sayixan bolxu (Z 56 a) ~ nigen cindamani erdeni-yi ogguged eyin kemen soyurqabai: ai kobegun ci ene cindamani-yi orui-dur-iyan jegubesu nadur adali vou-a ujeskuleng-tu ongge jisi sayitu bolqu bui (S 66 a) ~ Qormusta ber tegun-i omovsivul-un nigen erdeni-yi ogcu: eyin kemen uguler-un: ci asida ene erdeni-yi oroi-tur jegubesu: madu. adali sayiqan ujeskuleng-tu boluyu (T. 49 b).
13. Bayit bogto~ Mong.. bovto "cap worn by married woman" (Less. MED 111). Cf. Mong. bovtola- "uslovit'sja, zakljucit' uslovie, agovarivat', delat' sgovor, pirovat' na sgovore," 'convenir de, fiancer, celebrer les fiancalles" (Kowalewski's Dictionaire) ~ bogtolo- "coiffer une jeune fille le jour de son mariage a la maniere des femmes mariees; donner fille en a la facon des femmes mariees (le jour du mariage)" (Mostaert, Dict. Ord. 11. 74). N.C. Munkuev gives a good detailed bibliography of the cap worn by the women: Menda bei-lu (polnoe opisanie mongolo-tatar). Moscow 1975, cf. note 432: "zenskij golovnoj ubor bovtav, kotoryj nosili zamuznie zensciny..." About bovto s. also L.L Viktorova, Mongoly. Proischozdenie naroda i istoki kultury. Moscow 1980, p. 184, note 3, About bovtola -p. 27. Bayit si ~ Kalm. si, su ~ Mong. sui "Losgeld fur die Braut, Brautpreis (in Vieh und Waren)" (Ramstedt, Kalm. Wb. 328).
14. Bayit, Kalm. mani "das Gebet" (Ramstedt, Kalm. Wb. 258). cf. A. Pozdneev, Ocerki byta buddijskich monastyrej i buddijskogo duchovenstva v Mongolii. Sanktpeterburg 1887, e.g., p.26, Bayit megzem ~ Khalkha megjem ~ Mong. migjim, sedkisi ugei "gimn (v cest' Dzonkavy)" (Kowalewski's Dictionaire 2026). A. Pozdneev translated this prayer into Russian. Cf. op. cit., p. 303 ~ Tib. dmigs (Das 932). Bayit, Kalm. lun "Predigt, Belehrung" (Ramstedt, Kalm. Wb. 253) ~ Tib. Lun (Das 1215). Cf. A. Pozdneev, op. cit., pp. 414-415.

Shigeo Ozawa (Japan)

THE SYSTEM OF THE INDICATIVE ENDINGS IN THE LANGUAGE OF "SECRET HISTORY OF THE MONGOLS"

1. The aim of this study is to establish a systematic order for the indicative endings in Middle Mongolian especially in the language of the "Secret History of the Mongols". In the language of the S.H.M. we can find some indicative endings which do not exist in classical written Mongolian, for example : -bi, -ligi, -liyi, -lu'ai, -la'a, - la'ai and so forth.

In the process of finding the above endings, it occurred to me that it would be possible to systematize all of the indicative endings by reviewing them from the point of view of natural gender (sex) and number.

This problem became the starting point for this study, and I have attained hopeful results in systematizing all of the indicative endings by the above method. However, I have been unable to solve all of the problems concerning indicative endings by this method. For when I examined the occurences of the endings -mui', -ju'ui, -bai, -la'ai. etc. in the "S.H.M", for example, in about two-thirds of the cases these endings may be regarded as being the plural forms of -mu, -ju'u, -ba etc., but in the other one- thirds of the cases they are not used as plural forms. How these endings should be regarded in the cases when they are not used as plural form thus becomes a problem.

On the one hand I have given attention to the relationship between the endings -lu'a and -la'a, and have felt that in some way there was a difference between them. As a result of the investigation of these endings related in this paper, I have discovered that -la'a is used as a kind of honorific form for -lu'a. This discovery is very important, for by applying this concept of honorification to the other indicative endings, such as -mui, -ju'ui, -bai etc. I have been able to determine that in the previously referred to cases where these endings are not used as the plural forms of the endings -mu, -ju'u, -ba etc. they are used as the hororific forms of these endings.

As a result of this investigation the system of indicative endings in the language of the S.H.N may be expressed as follows.

natural zender	musculine		feminine	hororific form	unhonorific form
number	sing:	pl.	sing =pl.		
present	-nu	-mui	-mi	-mui	-mu
and future	-yu	*-yui	-yi	*-yui	-yu
tense	-u	-ui=ai	-i	-ui	-u
		-d			
past	-ba	-bai	-bi	-bai	-ba
perfect and	-ju'u	-ju'ui	-ji'-jigi	-ju'ui	-ju'u
impertec	-lu'a	-lu'ai	-liqin=	-la'a	< -lú'a
tense	-la'a	-la'a	< -liyi	-la'ai	
	-'a	-'ai	*-i	*-'ai	*-'a

Igor de Rachewiltz, Canberra(Australia)

SOME REFLECTIONS ON PARAGRAPH ONE OF THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS

Much of the First Chapter of the Secret History of the Mongols is taken up by the genealogy of Chinggis Qan, the legendary beginnings of the Mongol people and the origins of its various clans. The first section, or paragraph, of the First Chapter is rather interesting on several grounds and has been the subject of conflicting interpretations. The text (in translation) reads as follows: 'The origin of Chinggis Qa'an. There was a blue-grey wolf born with his destiny from Heaven Above. His wife was a fallow doe. They came crossing the Tenggis. After they had settled at the source of the River Onan at Burqan Qaldun, Bataciqan was born to them /1/.

The opening line Chinggis Qa'an-nu huǰa'ur forms, as it were, a title for the whole genealogical portion of the chapter i.e. 1-60. Scholars in the past, including the pioneers Pelliot and Haenisch, and more recently Damdinsuren, Doerfer and Ozawa, do not regard the opening line as a title, but connect it logically with what follows: 'The origin (i.e. the original ancestor) of Chinggis Qa'an was...' However, as first surmised by Naka, and subsequently confirmed and explained by Poppe and Mostaert, the opening words stand per se /2/. There are, of course, arguments in support of both interpretations. For my part, like Ligeti, Murakami and Cleaves /3/, I, too, am in favour of separating the first line from the rest; however, I am not too sanguine about it in view of the Chinese sectional summary which runs counter to such an argument /4/. (As already shown by other investigators, the Chinese title Yuan-ch'ao pi-shih was undoubtedly given to the work by the Ming editors, who also created a Mongolian title for it in Chinese transcription) /5/.

Chinggis Qa'an is the title of the conqueror in the later Mongol tradition. The title assumed by, or rather conferred on. Temujin and by which he was known in his lifetime was Cinggis Qan. The change from Chinggis Qan to Chinggis Qa'an (=Qayan) occurred probably early in the reign of Qubilai (in my opinion some time between 1260 and 1271), and the Secret History text, which originally had only Cinggis Qan throughout, was amended accordingly (6). As for the meaning of this title of Turkish

origin, I have indicated elsewhere that there is strong evidence to show that it does not mean Universal Ruler, as generally accepted, but the Fierce Ruler /7/.

According to Paragraph One, the couple that originated the line of Cinggis Qan was a blue-grey wolf (borte cino) and a fallow doe (qo'ai maral). In the early legend of Mongol origins these are real animals, as in the mythology of the ancient Turks whose totemic ancestor was likewise a wolf. However, in the later Mongol tradition they became a human couple: Borte Činu-a and Too-a Maral, i.e. Blue-grey Wolf and Beautiful Doe (reading γoo-a for quu-a). This is not surprising, since from ancient times the Mongols, like the Turks and other peoples, used names of animals as proper names/8/.

As with so many other socio-cultural traits and traditions, the Turkish- and the Mongolian - speaking tribes of Inner Asia shared i a common heritage. The Mongolian Heaven Above (de'ere tenggeri), also commonly referred to as the Eternal Heaven (mongke tenggeri) is of course, the Blue Sky Above (üze kök tanri) or Heaven Above (uze tanri) of the early Turks - the physical sky or firmament which is identified in both cultures with the Supreme Power governing the destiny of all creatures. Hence also the destiny', ordained by Heaven Above, of the blue-grey wolf, the Mongols' totemic ancestor. Later, in the Lamaist historiographical tradition imported from Tibet, Borte Cinu-a is transformed into a descendant of the legendary rulers of India and Tibet, and into a Buddhist avatar; however, the correlation with the Turco-Mongolian shamanistic Heaven is still evident in his designation as 'son of Heaven' in the Tibetan Blue Annals and the 17th century Mongolian chronicles/9/. As is known, the qavans of the Orkhon Turks were also designated as 'Heaven-born'(tanrida bolmis, /10/ and indeed, the expression 'Heaven-born' (t'ien-sheng) is the one found also in the Chinese sectional summary in the Secret History rendering de'ere tenggeri-ece Jaja'atu /11/. As Professor Gaadamba has shown, in the early Mongol world-conception reflected in the Secret History, to be endowd with destiny from Heaven Above is not an exclusive characteristic of Chinggis' legendary ancestor, but a quality shared by all living creatures /12/. Nevertheless, the fact that Heaven is mentioned at the very outset of the genealogy - just as it is at the beginning of the Orkhon inscriptions - indicates in my view a special intervention of the Supreme Power in the origin of Cinggis' lineage, as it will be the case throughout the career of the future world conqueror /13/.

Tenggis, glossed in the Chinese interlinear translation as 'name of (a body of) water' is the Old Turkish and Uighur term

teniz meaning 'sea, ocean', which can also refer, of course, to a great lake. Scholars have, in fact, identified the Tenggis of the Secret History with different lakes and even with a river. For some it is the Caspian Sea, for others it is the Tengis River of northern Mongolia; others still identify it with Lake Khulun in NE Inner Mongolia and with Lake Baikal. In the Yuan History (Yuan-shih), the Caspian is mentioned four times under the name of 'The Wide Tengis Sea' (kuan t'ien-chi-ssu hai) /14/ and, in more recent times, the Caspian was still called Deniz by Turkish-speaking people /15/. But the Aral Sea and Lake Balkash were also called Teniz /16/. From a purely geographical point of view, the Baikal would rank as the best candidate for the First Ancestor's crossing being just north of Mount Burqan Qaldun, i.e Kentei Qan, as already pointed out by Gurulev /17/. Furthermore, later sources do indicate that the Tenggis Sea crossed by Borte Činu-a was in the north /18/.

However, all these indications are in no way decisive since the whole question of the migration of the Mongqol tribe is a very complex one. Both the Altan tobci of Lubsangdanjin and the Altan Tobci (anon.) say that the clan-name 'Mongγol'originates from Borte Činu-a and Yoo-a Maral /19/, but no such statement is found in the Secret History, possibly because this fact is implied in the opening line of the work: Cinggis Qa'an-nu huja'ur. The tribe of the Mongols proper is called, later in the Secret History, 'the Mongqol people' (Mongqol ulus, Mongqol irgen) /20/. On the basis of the Secret History account, it would appear that the original nucleus of this tribe, represented by the blue-grey wolf of the legend, migrated from an area beyond the Tenggis to the region of Kentei Qan, where it eventually settled. According to another ancient account recorded by the Persian historian Rasid al-Din, these early 'immigrants' led by Borte Cino, came from an enclosed valley of the Ergene Qun, a name which means, according to Rasid, ' steep cliff. There they lived and multiplied. On their journey to 'another country' (digar walayat) they had to cross the arm, or branch, of a large river by means of a kalak,i.e a raft made of brushwood /21/. It is worth noting that the Altan Tobči and other chronicles also say that Borte Činu-a went to 'another country' (Jad-un γajar) after crossing the Tenggis Sea /22/.

In the origin legends of the Turks recorded in the Chinese sources we find the same themes: a cavern leading to a plain enclosed by mountains where the wolf's descendants lived and multiplied for several generations before coming out and eventually setling south of a mountain range. One of the legends says that, originally, the ancestors of the Turks lived to the

west of the Western Sea (note this reference to a large body of water), and that their tribe was defeated and exterminated by a neighbouring country. Only one boy survived, who was reared by the she-wolf. Later he had intercourse with and her made her pregmant. The wolf then fled (or, according to a variant version, was transported by a spirit) east of the Western Sea, to a mountain north, or north-west of Kao-ch'ang (Turfan). It was in a cavern in the mountain that the she-wolf took refuge and gave birth to ten boys. They took wives from the outside and their descendants eventually migrated to the south of the Chin-shan, i.e. the Altai Mountains (note, again, the theme of the migration to the south of a mountain range). In another tradition, likewise recorded in a Chinese source, there is also the mention of a white deer with golden horns coming out of the ancestral cavern. Professor Sinor has published an interesting and illuminating paper in which these legends and their variants are compared and critically discussed /23/.

The localization of Eredene Qun and the meaning of this name are moot points /24/ and I shall not go into them because, irrespective of whether it was a real place or not, the Ergene Qun has little or no relevance in so far as the Mongol legends of origin are concerned. As noted by Pelliot long ago /25/, these legends, recorded in the Secret History and by Rasid al-Din, are a borrowing from the Turkish legends and cannot, therefore, be regarded as reflecting historical events such as a movement of tribal groups from eastern or western Mongolia, or from the north. The ancestral wolf, the crossing of a large body of water (lake or river), the migration to a mountain site, and even the presence of a deer - all these elements are common to the two traditions, of which the Turkish is historically the earliest.

In view of this, I believe that it is futile to attempt to identify the Tenggis with a real lake or river, and the totemic ancestors with real people. It would seem that the, ancestors of the Mongol' tribesmen, who in the 12th-13th centuries inhabited the Onon-Kerulen region (south and south-east of the Great Kentei) /26/, had at some undetermined time been under the political and cultural influence of the Turks to the extent of assimilating to their own body of traditions the Turkish legends of origin, of course with due modifications (such as the change in sex of the ancestral wolf and the metamorphosis of the deer into the fallow doe and the wolf's mate). Conversely, we must assume that the Mongol legend is of much more recent origin, and borrowed from the Turks after the Mongols rose to power in the 13th century so as to give the 'golden lineage' of Cinggis Qan a fitting genealogy and an origin worthy of the great conqueror. In

either case the Turkish cultural influence is evident. Indeed, such an influence is apparent not only in the legends of origin, but also in the very language of the Secret History - both phraseology and vocabulary - the Turkish contents of which are far greater than usually assumed /27/. Besides the story of the wolf and key words like tenggis and cinggis, there are literally hundreds of proper names and terms of Turkish origin in the Mongol language of Chinggis Qan's time /28/. Many passages of the Secret History echo the strong and simple phraseology of the Orkhon inscriptions. The Orkhon, with the old Uighur capital at Qara Kalvasun, and Mount Burqan Qaldun are only a few hundred miles apart. Already in Chinggis' time the seat of power of the mighty Mongols is again on the Orkhon, at Qara Qorum ('Black Rock' - also a Turkish name) and Qara Qurum is near Qara Balgasun, perhaps not by pure coincidence. There Ogodei will rule as 'Qaqan', i.e. with the royal title of the Uighur rulers - Chinggis was only a qan -and from there the court secretaries and scribes will draft yarliys in Uighur script /29/.

All this reminds us once more how close the cultures of the Turks and the Mongols must have been in the vast country which was for so long the homeland of both these peoples, and how precious indeed for the study of their early culture contacts is a work like the Secret History of the Mongols.

Notes

1. See I. de Rachewiltz, Index to the Secret History of the Mongols (Bloomington, 1972), 13, for the Mongolian text in transcription.
2. For these conflicting interpretations, see A. Mostaert, Sur quelques passages de l'Histoire secrete des Mongols (Cambridge, Mass., 1953), xii-xx; G. Doerfer, Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I (Wiesbaden, 1963), 317; Ozawa Shigeo, Gencho hishi zenshaku, I (Tokyo, 1964, 3-8)
3. See L. Ligeti, A mongolok titkos tortenete (Budapest, 1962), 9; Murakami Masatsugu, Mongoru hishi, I (Tokyo, 19700 ,5; F.W. Cleaves. The Secret History of the Mongols (Harvard U.P., 1982), 1.
4. See Mostaert, op. cit., xvii
5. Cf. Ibid., ix-xi
6. See I. de Rachewiltz. Qan, Qa'an and the Seal of Guyug,' in K. Sagaster and M. Weiers, eds, Documenta Barbarorum. Festschrift fur Walther Heissig zum 70. Geburtstag

(Wiesbaden, 1983), 272–281.

7. See my forthcoming article 'The Title Cinggis Qan/Qavan Re-examined.'
8. See Mostaert, op. cit., xviii–xix; C. Sodnom in Mongolyn Sudlal 4, 15 (1964). 40. Cf. K. Uray-Kohalmi, 'Syncretismus im Staatskult der fruhen Dschingisiden' in W. Heissig and H.-J. Klimkiet, eds, Synkretismus in der Religionen Zentralasiens (Wiesbaden, 1987), 137 ff.
9. See. e.g., H-.R. Kampfe. Das Asaravci Neretu-yin Teuke des Byamba ERke Daicing Alias Samba Jasa (Wiesbaden, 1983), 47
10. See T. Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic (Bloomington - The Hague, 1968), 379b.
11. Yuan-ch'ao pi-shih (ssu-pu ts'ung-k'an ed.) 1, 1b
12. S. Gaadamba, Nuuc tovcoony nuucsaas (Ulan-Bator, 1976), 27–35.
13. See I. de Rachewiltz in Papers on Far Eastern History 7 (March 1973), 27–28.
14. Yuan-shih (Po-na ed.) 50, 2a; 63, 33 a; 121, 3b; 122, 13b.
15. See E. Bretschneider, Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources (repr. London, 1967), 1, 297, n. 722.
16. See Doerfer, op. cit., III (Wiesbaden, 1967), 206.
17. S.A. Gurulev. 'O drevnikh i srednevekovykh nazvaniyakh Baikala'. ISO AN SSSR 11.3(1974), 102–107.
18. See Mostaert, op.cit., xix (quoting the Altan tobci äanon.ü; Lubsan Danzan (Altan Tobci ("Zolotoe Skazanie"), tr. N.P. Sastina (Moscow, 1973),53.
19. See Lubsan Danzan, op. cit., 53; C.R. Bawden. The Mongol Chronicle Altan Tobci (Wiesbaden, 1955), 113.
20. 189, 202, 272.
21. Rasid al-din. Sbornik letopisei, I/1, tr. L.A. Khetagurov (Moscow-Leningrad, 1952), 153–54; 1/2, tr. L.A Khetagurov and O.I. Smirnova (Moscow-Leningrad, 1952), 9–10.
22. See Altan Tobci. A Brief History of the Mongols by bLo bzan bsTan 'jin, with A Critical introduction by A. Mostaert, and An Editor's Foreword by F. W. Cleaves (Harvard U.P., 1952), I.6; Bawden, op. cit., 36.4.
23. D. Sinor. 'The Legendary Origin of the Turks', in E.V. Zygas and P. Voorheis, eds, Folklorica. Festschrift fur Felix J. Oinas (Bloomington, 1982), 223–257.Cf. J.A Boyle in Journal of the Anglo-Mongolian Society 2.1 (June 1975, 60–69).
24. Cf. Tamura Jitsuzo in Acta Asiatica 24 (1973), 1–14; P. Pelliot in T'oung Pao 26 (1929), 214, n. 2. Sinor (op. cit., 235) is of the opinion that the 'ancestral cavern', where in later times the Turkish qavans went every year in person, or sent officials to sacrifice, was a real cavern, whereas the Erdene Qun cavern is a legendary place, and that the two should not be confused. I concur with Prof. Sinor's interpretation.
25. See Pelliot, loc. cit.
26. This, the 'Onankerule' of William of Rubruck's Itinerarium, was the traditional habitat of the Mongqol tribe. See P. Pelliot, Recherches sur les chretiens d'Asie Centrale et d'Extreme-Orient (Paris, 1973), 104.
27. See. provisionally, N. Poppe in Central Asiatic Journal 1 (1955), 36–42; and T. Gulensoy in Turkoloji Dergisi (Ankara) 5, 1 (1973), 93–135.
28. Cf. Kara in Journal Asiatique 269 (1981), 317–323; and L. Bese in Acta Orientalia Hung. 32 (1978), 353–369.
29. For a preliminary investigation of Turco-Mongol relations in the 13th and 14th centuries, see I. de Rachewiltz in M. Rossabi, ed., China Among Equals (University of California Press, 1983), 281–310. The subject deserves a thorough investigation - both historical and philological-necessary also to clear up a good deal of confusion,, much of which goes back to the 12th–13th centuries. A good example of confusion in terminology is the case of the name 'Kereit' ((Chin. Ch'ieh-lieh), which in the Chinese sources of this period may designate either the famous tribe of Mongolia, or 'Turk' in general (Uighur, Ongut, etc.). Cf. the similar use of 'Frank' in the late Middle Ages and the Renaissance period in the Middle East and throughout Asia.